

Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Örnekleminde Türk Dilinde Alfabe Çeşitliliği

Alphabetic Diversity in the Turkic Languages: A Case Study of Eastern European Kipchak Turkish

Abdulkadir Öztürk

Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi / Ordu Üniversitesi

Filoloji Fakültesi / Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye- Türkistan / Kazakistan

e-posta akadirozturek@odu.edu.tr

orcid 0000-0002-3077-458X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1615571

Atıf

Citation

Öztürk, Abdulkadir (2025).
Doğu Avrupa Kıpçak
Türkçesi Örnekleminde
Türk Dilinde Alfabe
Çeşitliliği. *Dil Araştırmaları*,
36: 69-87.

Başvuru

Submitted

08.01.2025

Revizyon

Revised

13.04.2025

Kabul

Accepted

22.04.2025

Çevrimiçi Yayın

Published Online

12.05.2025

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

Öz

Eski Türkçe döneminden başlayarak Türk dilinin yazı ile kayıt altına alınmasındaki en önemli araçlardan birisi alfabedir. Türkler tarih boyunca siyasi, kültürel, sosyal, dinî, iktisadî, coğrafi vd. gibi nedenlere bağlı olarak çeşitli alfabeleri benimsemek suretiyle yazı dili geleneğini oluşturmuşlardır.

Bu çalışmada, Türk dilinde alfabe kullanımı çeşitliliğine örnek teşkil etmek üzere Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi esas alınmaktadır. Kuzey/Kuzeybatı yazı dili içinde Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi, tarihi ve çağdaş kollarıyla eserler meydana getirmiştir. Bu sahanın eserleri incelendiğinde kullanılan alfabelerdeki çeşitlilik dikkate değerdir.

Doğu Avrupa Kıpçakçası yazılı metinlerde dokuz farklı alfabenin kullanıldığı görülmektedir. Kuman Kıpçakçası ve Ermeni Harfli Kıpçakça yazılı metinleri için birer alfabe kullanılmakta; Karayca için dört, Kırım Tatarca içinse üç farklı alfabeyle metinler bulunmaktadır. Bu alfabeler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde ise en az bir alfabede işaretlenen 56 ses ya da ses grubunun olduğu görülmektedir. Bu çalışmada Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi metinlerinde kullanılan alfabeler hakkında bilgiler verilecek ve karşılaştırmalar yapılacaktır; benzerlik ve farklılıklara dayalı analizler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, alfabe, Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi, karşılaştırma, analiz.

ABSTRACT

Starting from the Old Turkic period, one of the most important tools in recording the Turkic language in writing is the alphabet.

referees and confirmed to be
free of plagiarism.

Throughout history, Turks have created a written language tradition by adopting various alphabets due to political, cultural, social, religious, economic, geographical etc. reasons.

In this study, Eastern European Kipchak Turkish is taken as a basis to serve as an example of the diversity of alphabet usage in the Turkic language. Within the North/Northwestern written language, Eastern European Kipchak Turkish has produced works with its historical and contemporary branches. When the works of this field are examined, the diversity in the alphabets used is remarkable.

It is seen that nine different alphabets are used in Eastern European Kipchak written texts. One alphabet is used for written texts in Cuman Kipchak and Kipchak with Armenian Letters; there are texts with four different alphabets for Karaïm and three different alphabets for Crimean Tatar. When these alphabets are examined comparatively, it is seen that there are 56 sounds or sound groups marked in at least one alphabet. In this study, information will be given about the alphabets used in Eastern European Kipchak Turkish texts and comparisons will be made; analyses based on similarities and differences will be presented

Keywords: Turkic language, alphabet, Eastern European Kipchak Turkish, comparison, analysis.

EXTENDED ABSTRACT

It is possible to speak of the use of various alphabets, such as Latin, Arabic, Cyrillic, Armenian, and Hebrew, for the historical and contemporary Kipchak languages, which represent the Northern/Northwestern branch of the Turkic languages. When examining the reasons why the communities based on Kipchak tribes employed such diverse scripts, one can clearly observe the fundamental factors that have determined the fate of the Turkic languages.

This study is limited to the Eastern European Kipchak Turkish region in order to illustrate the diversity of alphabet usage in the Turkic languages.

Eastern European Kipchak Turkish defines the Kipchak language, which was created with Armenian, Hebrew, Latin and Arabic alphabets in the lands of Ukraine, Lithuania, Poland and Hungary, primarily Crimea, between the Don and Danube Rivers as a part of Eastern European geography. We divide this period into two parts: The historical period and representatives with Cuman and Kipchak Turkish with Armenian Letters between the 14th and 17th centuries, and the Karaïm and Crimean Tatar Turkish, which continue to exist with their contemporary representatives starting from the 15th and 16th centuries.

When discussing the overall diversity of alphabets in Eastern European Kipchak Turkish, it is noteworthy that even within the Codex Cumanicus—a work of Cuman language—variations in letters, and consequently in the alphabet itself, are evident. Compiled by multiple individuals using the Gothic style of the Latin alphabet, this text presents significant challenges, particularly in terms of orthography. Setting these complications aside and focusing on a general evaluation of the use of the alphabet, this manuscript has played a crucial role in the documentation of historical Kipchak in this specific instance. It contributed to commercial and religious activities and enabled the emergence of the first known work in Kipchak Turkish produced by non-native speakers.

The alphabet of Kipchak Turkish with Armenian Letters, which produced its first products in the 16th century, made the use of the Armenian alphabet mandatory due to religious reasons. The language of the Gregorian Kipchaks gained the identity of a written language with this alphabet. In history, the Gregorian Kipchaks could not have an independent state, but they

created a living space by being a part of other states and intertwining with the Armenian population.

The Karaite Turks, also known as the Jewish Turks, produced written works from the 16th century onward based on three dialectal foundations: Crimean, Halicz, and Trakai. Due to their religious life, the Hebrew alphabet was employed particularly in the translation and composition of religious texts in Karaim language, as evidenced by extant sources. Although examples of written language in this script do exist, the Karaites predominantly developed a literary language using Latin alphabets of Polish and Lithuanian origin, as well as the Cyrillic alphabet, particularly from the late 18th century onward.

Based on the available data, it can be said that Crimean Turks created literary works with the Arabic alphabet from the 15th century to the beginning of the 20th century. The Cyrillic alphabet was used from 1938 to 1997. As of 1997, the Crimean Latin alphabet began to be used for today's Crimean Tatar.

It can be observed that nine different alphabets were used in the written texts of Kipchak Turkic in Eastern Europe. A single alphabet was employed for texts written in Cuman Kipchak and Kipchak with Armenian letters; meanwhile, four distinct alphabets were used for Karaim texts, and three for those written in Crimean Tatar.

The diversity of alphabets has been a characteristic feature of the Turkish language from past to present. This study addresses the issue of alphabetic variation through the example of Eastern European Kipchak Turkish.

The findings of the study reveal that the Gothic alphabet was used to represent 34 sounds, the Armenian alphabet 45, the Karaim Hebrew alphabet 32, the Karaim Cyrillic alphabet 39, the Karaim Polish Latin alphabet 35, the Karaim Lithuanian Latin alphabet 34, the Crimean Tatar Latin alphabet 31, the Crimean Tatar Cyrillic alphabet 38, and the Crimean Tatar Arabic alphabet 40 sounds or sound groups. From the perspective of sound or phoneme representation, it may be stated that the Armenian alphabet is the most efficient, whereas the Crimean Tatar Latin alphabet is the least productive.

When evaluated in terms of letter variety, and taking into account the fact that the same symbol was often used to represent more than one letter, it is found that the Gothic alphabet included 90 letters, the Armenian alphabet 57, the Crimean Tatar Arabic alphabet 46, the Karaim Cyrillic alphabet 42, the Crimean Tatar Cyrillic alphabet 41, the Karaim Polish Latin alphabet 38, the Karaim Lithuanian Latin alphabet 37, the Karaim Hebrew alphabet 36, and the Crimean Tatar Latin alphabet 31 letters. It is particularly noteworthy that in the Crimean Tatar Latin alphabet, each sound is represented by a unique letter.

0. Giriş

Dilin tarihi gibi yazının da belirsizliklerle dolu beş bin yıllık tarihinde, modern araştırmaların ortaya koyduğu kesin olmayan bilgiler ışığında Mısır'dan, İndus Vadisi'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyada, büyük olasılıkla *tahıl miktarı* ve *hayvan sayılarının kayıtları* için çizilen resim veya işaretlerden yazının geliştirildiği varsayılmaktadır. Logografik yazı, hece yazısı ve alfabetik yazı olmak üzere en temelde üç yazı tipinden söz edilebilir (Demir ve Yılmaz 2014: 24).

En eski dönemden başlayarak toplulukların en belirgin ve kalıcı iletişim aracı olan yazı, özellikle alfabetik yazı sistemleri sayesinde modern dünyada anlaşılabilirliği ve çözümlenmeyi kolaylaştırmıştır. Öyle ki her bir fonem için kendi sistemi içinde ayrı ayrı işaretler geliştirilmiştir. Milliyet ve dinî aidiyetlik çerçevesinde

topluluklar, benimsedikleri alfabelerle ortak miras olarak yazı dili geleneğini ileriye taşımaktadır.

Zengin kültür dairesi içinde sözlü dil geleneğini tarih boyunca muhafaza eden Türkler de, milat sonrasında tanıklanan ilk yazılı eserleriyle yazı dilini ortaya koymuş ve tarih boyunca farklı alfabelerle zenginleştirip geliştirmiştir.

Türklerin en eski yazılı belgeleri Köktürkler döneminden kalan bir kısmı bengütaş olarak sayılan yazıtlara kadar gitmektedir. Türk tarihi ve Türk dili için son derece önemli olan bu yazıtlar, dil ve kültür ilişkileri bağlamında önemli ipuçları verebilmektedir (Yıldız 2022: 561). Bunun yanı sıra dönem dilinin yazıya aktarımında karşımıza çıkardığı alfabe açısından da önemlidir.

Türkçenin yazımı için Türklerce kullanılmış ilk alfabenin *eski Türk runik yazısı* veya *Köktürk alfabesi* olarak bilinen en eski Türk yazısı olduğu kabul edilir (Tekin 1997: 17). Köktürk alfabesi temelinde Türk yazı dilinin tanıklanması ve devamında ise Türk yazı dil(ler)inin çeşitlenen alfabe kullanımlarıyla tarihten günümüze gelişimi söz konusudur.

Türkçe için kullanılan alfabelerde çeşitlenmeyi, Demir ve Yılmaz (2014: 25) şu şekilde yorumlar:

Türkçenin, Türkçe dışı kaynaklardan da olsa, yaklaşık milat sıralarından beri izlenebilen sürecinde, yazı dili ve alfabe açısından büyük bir çeşitlilik gösterdiği kolayca belirlenebilir. Özellikle alfabe söz konusu olduğunda, çeşitliliğin altında yatan nedenlerin çok boyutlu olduğu da görülür. Her doğal dil gibi Türk dili de başlangıcından bu yana sürekli varyantlaşmış ve bu varyantların konuşurları farklı coğrafyalara doğru sürekli göç halinde olmuştur. Doğal olarak bu göçler, insanlığın siyasi ve kültürel gelişimi içinde farklı anlamlarda, farklı boyutlarda gerçekleşmiştir. Coğrafi uzaklık başlı başına bir varyantlaşma nedeniyken, farklı coğrafyalarda karşılaşılan kültürlerle girilen ilişkilerin sonuçları da buna eklenmelidir. Ekonomik, siyasi, sosyo-kültürel nedenlerle bilinçli olarak uygulanan dil politikaları da dillerin geleceğine yön verebilmekte, alfabe seçiminde en önemli veya belki tek neden olarak görünmektedir.

Tarihî Türk dilinin yazımında kullanılan alfabelerin Eski Türkçe döneminde Köktürk, Uygur ve Karahanlı sahalarında siyasî, kültürel ve dinî nedenlere bağlı olarak çeşitlendiğini ifade edebiliriz. Orta Türkçe döneminden itibaren Harezm, Çağatay, Eski Oğuz yazı dilleri için Arap alfabesi temelinde ortaklaştığını söyleyebiliriz. Tarihî Türk yazı dillerini Doğu, Batı ve Kuzey/Kuzeybatı şeklinde üç grupta tasnif edecek olursak esasında Moğol fütuhâtı öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Moğol fütuhâtından 19-20. yüzyıllar modern Türk yazı dillerinin doğuşuna kadar olan dönem içinde çeşitlenmelerin alfabe başta olmak üzere diğer lengüistik alanlarda da artışı dikkate değerdir. Ancak üzerinde duracağımız konu alfabe olması sebebiyle lengüistik ayrışmalara değinilmeyecektir. Alfabe temelinde bakıldığında, 13-19. yüzyıllar arasında genel hatlarıyla Doğu ve Batı Türk yazı dillerinin kullanıcıları Karluk ve Oğuz boylarının Arap alfabesi kullanımında ortaklaşması görülürken Kuzey/Kuzeybatı

Türk yazı dilini ortaya çıkaran Kıpçakların ise Latin, Arap, Ermeni ve İbrani gibi alfabe çeşitliliğine sahip olması ayrıca irdelenmelidir.

19-20. yüzyıllardan itibaren modern Türk yazı dillerinin alfabe temelinde daha da çeşitlendiği, hatta aynı alfabenin topluluklara göre farklılıklar taşıdığı da aşikârdır. Tarihî süreç ve günümüz dikkate alındığında bağımsız ve müstakil devletlerini inşa eden Türk toplulukları ile devletleşemeyen veya başka bir devletin vatandaşı olarak yaşam süren toplulukların alfabe kullanım çeşitliliği birincil olarak bu düzlemde değerlendirilmelidir. Esasında siyasî, kültürel ve dinî olmak üzere bu üç temel öge alfabe tercihinde belirleyici rol oynamaktadır. Daha dar bir çerçeveye indirgenecek olursa, siyasî ve dinî nedenlerin etkinliği öne alınabilir.

Türk yazı dilinin Kuzey/Kuzeybatı kolunu temsil eden tarihî ve çağdaş Kıpçak yazı dilleri için Latin, Arap, Kiril, Ermeni, İbrani gibi farklı alfabelerin kullanımından söz etmek mümkündür. Kıpçak boyları temelinde değerlendirdiğimiz toplulukların böyle farklı alfabeleri kullanmasının nedenleri araştırıldığında Türk yazı dillerinin akıbetini tayin eden en temel ögeler de açık bir şekilde görülecektir.

Bu çalışma, Türk dilinde alfabe kullanım çeşitliliğine örnek teşkil etmesi için Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi sahası ile sınırlandırılmaktadır.

1. Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesinde Alfabe Çeşitliliği

11. yüzyıl sonrasında Türk siyasi tarihinde yer edinen ve günümüzde ise Orta Asya'dan Kafkasya'ya, Kuzey Karadeniz'e ve Doğu Avrupa'ya uzanan geniş bir coğrafyada çağdaş temsilcileriyle varlık gösteren Kıpçaklar ve Kıpçakça, Türk dil ve kültür tarihinin özel bir parçasıdır. *Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi*, Doğu Avrupa coğrafyasının bir bölümü olarak Don nehri ile Tuna nehri arasında kalan, Kırım başta olmak üzere Ukrayna, Litvanya, Polonya ve Macaristan topraklarında Ermeni, İbrani, Latin ve Arap alfabeleriyle meydana getirilen Kıpçakçayı tanımlamaktadır. Bu dönemi kendi içinde; 14-17. yüzyıllar arası Kuman ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçeleriyle tarihî dönem ve temsilcileri, 15-16. yüzyıldan başlamak suretiyle günümüzde de varlığı çağdaş temsilcileriyle devam eden Karay ve Kırım Tatar Türkçeleri olmak üzere iki bölüme ayırmaktayız (Öztürk 2022: 16-19):

Tablo 1. *Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Sınıflandırması (Öztürk, 2019: 3).*

Tarihî Temsilcileri (14.-17. yüzyıllar)	Çağdaş Temsilcileri (15-16. yüzyıllar ve sonrası)
Kuman Türkçesi (14. yüzyıl)	Karay Türkçesi (16. yüzyıl ve sonrası yazı dili) <i>Ağızları: Kırım Karay ağızı, Haliç Karay ağızı, Trakay Karay ağızı</i>
Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi (16.-17. yüzyıllar)	Kırım Tatar Türkçesi (15. yüzyıl ortaları ve sonrası yazı dili) <i>Ağızları: Kuzey ağızı, Orta ağızı, Güney ağızı</i>

Kırım'dan Baltık Denizi'ne uzanan bölgede Lehistan Krallığı ve Litvanya Grandüklüğü (14-15. yüzyıllar), sonrasında Lehistan-Litvanya Birliği (16-17. yüzyıllar) ve Kırım merkezli bölgede ise Altınordu Devleti (14-15. yüzyıllar), sonrasında Kırım Hanlığı (15-18. yüzyıllar) *Doğu Avrupa* coğrafyasında hüküm süren siyasi güçler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemler içinde hem tarihi Kıpçak Türkçesinin yazılı örnekleri olarak *Codex Cumanicus* ile *Algış Bitigi*, *Töre Bitigi*, *Kamenets Vakayinamesi* vb. gibi Ermeni harfli Kıpçakça metinler meydana getirilmiş hem de bu süreçte Kıpçakçanın çağdaş yazı dilleri olan Kırım Tatarcası ve Karayca doğmuştur. Bu bağlamda Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi, tarihî ve çağdaş temsilcileriyle varlık göstermektedir (Öztürk 2022: 20).

Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesinin tarihî ve çağdaş kolları arasında önemli ölçüde dillik yakınlıktan söz edilebilir. Son dönemlerde hazırlanan karşılaştırmalı çalışmalar bu yakınlığı gözler önüne sermeye yönelik çalışmalardır. Ancak çok daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu da bir gerçekliktir. Bu sahanın yazılı eserlerine bakıldığında alfabe merkezli önemli bir çeşitlilikten söz etmek mümkündür. Kuman Türkçesi dışında sahanın diğer kollarında yazı dili teşekkülü söz konusu olup Kuman Türkçesi olarak adlandırdığımız alanda ise Kıpçakçanın tarihî ve çağdaş kolları için kaynak eser olarak karşımıza çıkan yalnızca bir eserden söz edebiliriz ki; o da *Codex Cumanicus*'tur. Kıpçakça için önemli dil malzemeleri sunan bu eser başta olmak üzere Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi sahasının diğer eserleri de incelendiğinde bu eserleri meydana getiren Latin, Ermeni, Arap ve İbrani alfabelerinin Kıpçakçanın yazımında kullanılan çeşitli alfabeler olarak görülecektir.

1.1 Kuman Türkçesinde Alfabe

Kuman ve Kıpçak adlandırmaları başlangıçta tek bir halk için farklı adlandırmalar olarak karşımıza çıkarken zaman içerisinde çoğu halkların ortak adı Kıpçak, bu halklarının sadece bir kolunu temsil halkın adı ise Kuman olmuştur. Kuman Türkçesinin dil yadigârları arasında şüphesiz en önemli kaynak eser *Codex Cumanicus*'tur. *A kun nyelv magyarországi emlékei* adlı eserde yine Kuman Türkçesinin dil malzemesine ışık tutması bakımından önemlidir. I. M. Kongur tarafından hazırlanan bu çalışmada Macarcaya uyum sağlamış Kuman Türkçesi ödünç sözcükler, Kuman Türkçesinden alınmış diyalekt sözcükler, eski aile adları, yer adları ve akarsulara verilen adlar yer almaktadır (Öztürk 2019: 79-80; Berta 1998: 139-140).

Türkçenin yazımı için Latin alfabesinde kullanımı ilk kez, 14. yüzyılın başlarında yazılan *Codex Cumanicus*'ta tespit edilmektedir. Eserdeki Türkçe metinler, Alman ve İtalyanlar tarafından yani birçok elden çıktığı için imlâda tutarsızlıklar ve düzensizlikler söz konusudur. Kırım'da Latin alfabesiyle istinsah edilen bu eser, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçaklardan derlenen bir eser olarak Kıpçakçayı en iyi temsil eden yazılı belgelerden biridir ve kültür tarihi açısından oldukça önemlidir (Tekin 1997: 87-88; Kasapoğlu Çengel, 2012: 19).

Tablo 2. Kuman Türkçesinde (Codex Cumanicus'ta) Kullanılan Alfabe¹

Latin	Ses Değeri	Latin	Ses Değeri
a	a, e	m	m, n
æ	a, e, è	n	n, m, ŋ
b	b	ng	ŋ
c	k, q	o	o, ö, u, ü
ç	ç	ou	o, u, v
d	d	ø	o, ö
e	e, è, ı, i	ó	o, ö
ç	e, è	oo	ö
ia	e	p	p
f	f	r	r
g	g, ğ, h, ħ, c, ŋ	s	s, ş, z
ch	h, ħ, k, q	f	s, ş, z
gh	ħ	8	ş, z
x	ħ, s, ş, y, z	fch	ş
χ	ħ	t	t
i	ı, i	th	t
í	ı, i	u	u, ü
y	ı, i,	v	u, ü, v
j	ı, i, y	w	u, ü
ý	i	ú	ü
k	k, q	vv	ü
c	k	ĵ	y
l	l	ÿ	y

Codex Cumanicus'u derleyip yazarlar çok fazla işaret kullanmışlardır. Bu eserde, bir harf birden çok sesin karşılanmasında kullanılmıştır. İşaret çeşitliliği yanında kimi kelimelerin aynı el tarafından farklı harflerle yazılması da okumayı ve yazım birliği sağlamayı zorlaştırmaktadır. Mesela metninde /x/ harfinin 5 ayrı sesin karşılanmasında, /e/ fonemi için 5 farklı harfin veya /v/ sesinin gösterilmesinde de birkaç harfin kullanıldığı görülmektedir. Bu farklı yazımların fonetik farklılıklara işaret ettiğini ileri sürenler olmuşsa da bunu ispatlamak çoğu zaman mümkün değildir. Bilindiği gibi, eserin İtalyanca bölümü tek kişi tarafından istinsah edilmiş, Almanca bölümü ise birçok kişi tarafından telif edilmiş, sonradan üzerinde bazı düzeltmeler de yapılmıştır (Argunşah 2014: 639; 2018: 8; 2020: 1569).

Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesinde genel hatlarıyla alfabe çeşitliliğinden söz ederken, Kuman Türkçesinin eseri Codex Cumanicus'un kendi içinde bile harflerin ve dolayısıyla alfabesinin çeşitliliği görülmektedir. Latin alfabesinin Gotik tarzıyla birden çok kişinin müdahaleleriyle derlenip bir araya getirildiği bu metin, özellikle imlâ bağlamında çalışmaları da güçleştirmektedir. Bu durum bir kenara bırakılıp alfabenin kullanımına dair genel bir değerlendirme yapılacak olursa; tarihî Kıpçakçanın bu metin özelinde kayıt altına alınmasına, ticarî ve dinî

¹ Tablo 2, Argunşah ve Güner (2015) çalışmasından uyarlanmıştır.

faaliyetler için katkı sağlamasına ve yabancı kimseler tarafından Kıpçakçaya ait ilk eserin ortaya çıkarılmasına olanak sunmuştur.

1.2 Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Alfabe

Türkçenin yazımında kullanılan alfabelerden biri de Ermeni alfabesidir. Türkçeyi Ermeni yazısıyla yazanlar Ukrayna-Polonya Ermenileri ile Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tebaası Ermeni asıllı vatandaşlardır (Tekin 1997: 110).

16. yüzyılın ilk çeyreğinde Kırım'daki Gregoryan Kıpçakların ve buradan çıkan göçmenlerin yazısı olmayan ağzı, kendine yapı olarak yakın olan Kırım Tatarcasından ayrılmış ve bağımsız yazı dili olarak Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesine geçmiştir (Daşkeviç 1983: 99).

Ermeni harfli Kıpçakça yazma eserler, tarihi Kıpçak yazı dilini temsil etmesi bakımından son derece önemlidir (Kasapoğlu Çengel 2007: 77).

Ermeni ve Kıpçak gibi iki farklı etnik kimliğin farklı coğrafyalarda tesis etmiş olduğu karşılıklı ve yakın ilişkiler, Ermenilerle birlikte yaşayan Kıpçakların Ermenilerin dinini, *Gregoryanlığı* kabul etmeleri sonucunu da ortaya çıkarmıştır. Bu topluluğun Gregoryanlık dinini ve bu dinin öğretilerini öğrenebilmeleri ve de uygulayabilmeleri için Kıpçakça yazılmış ya da Kıpçakçaya tercüme edilmiş metinlere, sözlüklere de ihtiyaç duyulacaktı. 16. yüzyılla birlikte ortaya çıkmaya başlayacak Kıpçak yazı dili eserleri için kullanılacak alfabe de doğal olarak Ermeni alfabesi olacaktı (Öztürk 2024: 168-169).

Tablo 3. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Kullanılan Alfabe²

Ermeni Alfabesi	Ses Değeri	Ermeni Alfabesi	Ses Değeri
ա	a	բ	/b/
բ	p	գ	ç
գ	q	դ	r
դ	t	ե	s
ե	e / y-	զ	v
զ	z	ս	d
ս	ē, è	ր	r
ր	ı	ց	ts
թ	t	լ	v
ժ	j	փ	p
ի	i	ք	k
լ	l	օ	o, ö
խ	h	ֆ	f
ծ	dz	աւ	o / av
կ	g	աւ	ya
հ	h	եւ	yē
ձ	ts	և	yev

² Tablo 3, Tryjarski (1968), Garkavets ve Khurshudian (2001) ve Şenyüz (2017) çalışmalarından uyarlanmıştır.

η	ğ	to	yo, yö
đ	c	hı	iv
ũ	m	hı	yu, yü
j	y	uq	nk / η
ū	n	ūq	ng / η
z	ş	up	nk / η
n	o / vo	nl	u, ü
z	ç		

Doğu Avrupa’da 16-17. yüzyıllarda bir yazı dili olarak karşımıza çıkan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Ermeni alfabesi temelinde onlarca eseri meydana getirmiştir. Kıpçakça için pek çok önemli dil malzemesini sunan sahanın eserleri ve bu eserler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde imlâ açısından farklı görüş ve değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Ermeni alfabesinin Türkçe sesleri yansıtmada yer yer yetersiz kaldığı veya hangi kurallar çerçevesinde işaretlendiği tartışmaya açık bir konudur. Özellikle /ö/ ve /ü/ ünlülerinin işaretlenmediği, müellif veya müstensih kaynaklı harf tercihlerinin tutarsızlığı beraberinde getirdiği, yazı dilinin standartlaşamaması yani farklı Kıpçak ağızlarına bağlı dilin yazıya geçirildiği de bir gerçekliktir.

Netice itibarıyla 16. yüzyılda ilk ürünlerini ortaya koyan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin alfabesi, dinî nedenlere bağlı olarak Ermeni alfabesinin kullanımını zorunlu kılmıştır. Gregoryan Kıpçakların dili, bu alfabeyle yazı dili hüviyeti kazanmıştır. Tarihte Gregoryan Kıpçaklar, müstakil bir devlete sahip olamamış ancak diğer devletlerin bir parçası olarak ve Ermeni nüfus ile iç içe geçmek suretiyle bir yaşam alanı oluşturmuşlardır.

1.3 Karaycada Alfabe

Tarihte Museviliği benimseyen ve günümüze kadar farklı devletlerin içinde azınlık statüsünde varlık gösteren Karay Türkleri, eski belge ve metinlerde İbrani alfabesini kullanmışlardır. Kendi dillerinde ilk örnekleri İbrani alfabesiyle oluşturan Karaylar, 16. yüzyıl ve sonrasında İbrani, Leh Latin, Litvan Latin ve Kiril alfabeleriyle eserler meydana getirerek bir yazı dili teşekkülü gayretinde olmuşlardır (Özkan 2007: 280; Allworth 1971’den akt. Rybatzki 2007: 192). Karaylar, Sovyetler Birliği coğrafyası içinde Kiril alfabesini, Litvanya ve Polonya’da ise Latin alfabesini kullanmışlardır.

Tablo 4. Karaycada Kullanılan Alfabeler³

Kiril		İbrani		Latin			
				Leh Latin		Litvan Latin	
Alfabe	Ses Değeri	Alfabe	Ses Değeri	Alfabe	Ses Değeri	Alfabe	Ses Değeri
a	/a/	א	/a/	a	/a/	a	/a/
б	/b/	ב	/b/	b	/b/	b	/b/
в	/v/	ב, ו	/v/	w	/v/	v	/v/

³ Tablo 4, Musayev (2003), Westcott vd. (2011), Csátó (2011) ve Öztürk (2015) çalışmalarından uyarlanmıştır.

Г	/g/	ג	/g/	g	/g/	g	/g/
Гъ	/ġ/	ג	/ġ/	g	/ġ/	g	/ġ/
х	/h/	ה	/h/	h	/h/	h	/h/
д	/d/	ד	/d/	d	/d/	d	/d/
е	/e/	א	/e/	ie	/è/	e, ie	/è/
ѐ	/ö/	י	/ö/	io	/ö/	io	/ö/
дж	/c/	ך	/c/	dž	/c/	dž	/c/
з	/z/	ז	/z/	z, ź	/z/	z	/z/
дз	/dz/	דז	/dz/	dz	/dz/	-	-
ж	/j/	-	-	ž	/j/	ž	/j/
и	/i/	י	/i/	i	/i/	i	/i/
й	/y/	י	/y/	j	/y/	j	/y/
к	/k/	כ	/k/	k	/k/	k	/k/
къ	/q/	ק	/q/	k	/q/	k	/q/
л	/l/	ל	/l/	l	/l/	l	/l/
м	/m/	מ, מ	/m/	m	/m/	m	/m/
н	/n/	נ, נ	/n/	n	/n/	n, ñ	/n/
нъ	/ŋ/	-	-	n	/ŋ/	ñ	/ŋ/
о	/o/	ו	/o/	o	/o/	o	/o/
п	/p/	פ	/p/	p	/p/	p	/p/
р	/r/	ר	/r/	r	/r/	r	/r/
с	/s/	ס	/s/	s	/s/	s	/s/
т	/t/	ת, ט	/t/	t	/t/	t	/t/
у	/u/	ו	/u/	u	/u/	u	/u/
ю	/yu/, /yü/, /ü/	ו	/u/	ü, iu	/ü/	iu	/ü/
ф	/f/	פ	/f/	f	/f/	f	/f/
х, хъ	/ħ/	ה	/ħ/	ch	/ħ/	ch	/ħ/
ц	/ts/	צ	/ts/	c	/ts/	ts	/ts/
ч	/ç/	צ	/ç/	cz	/ç/	č	/ç/
ш	/ʃ/	ש	/ʃ/	sz	/ʃ/	š	/ʃ/
ы	/ɨ/	י	/i/	y	/ɨ/	y	/ɨ/
э	/e/, /è-/	-	-	e	/è/	é	/è/
я	/e/, /ya/	-	-	ia	/e/	ia	/e/
щ	/ʃç/	-	-	-	-	-	-

Musevî Türkler yani Karaylar, 16. yüzyıl ve sonrasında Kırım, Haliç ve Trakay ağızları olmak üzere 3 ağız temelinde yazılı eserler meydana getirmişlerdir. Dinî yaşamları dolayısıyla İbrani alfabesini Karay Türkçesinin özellikle dinî metinler çeviri ve yazımında kullandığını eldeki kaynaklardan hareketle söyleyebilmekteyiz. Her ne kadar bu alfabe temelinde yazı dili örnekleri bulunsada Karaylar çoğunlukla Leh ve Litvan kaynaklı Latin alfabeleriyle ve bunun yanı sıra Kiril alfabesiyle 18. yüzyıl sonrasında bir edebî dil tesis etmişlerdir. Bu durum daha çok siyasî nedenlerle açıklanabilir. Öyle ki azınlık statüsünde bünyesinde barındıkları devletlerin kendi dilleri için kullandığı alfabeler, Karayların da belge ve metin türlerinde kullandığı alfabeler olmuştur.

İbrani alfabesi özellikle Karayca ünlülerin yazımında sınırlı işaretlere sahip olması sebebiyle Türkçe ünlülerin gösteriminde zorluk ve sorunları barındırmaktadır. Leh ve Litvan kaynaklı Latin alfabelerinde işaretlerin pek çoğu birbirine yakın olmakla beraber ünlülerin gösteriminde çeşitlilik gösterdiği de söylenebilir. Yine Kiril alfabesinin Karayca fonem değerleri tam olarak yansıtmadığı da açıktır. Karaycanın yazı dili için kullanılan bu alfabeler, Karayca ünlü ve ünsüz sesleri karışıklık söz konusudur. Bu durum özellikle Karayca çeviri ve aktarma çalışmalarını hem güçleştirmekte hem de sahadaki çalışmalar kıyaslandığında önemli farkları ve tutarsızlıkları da beraberinde getirmektedir.

1.4 Kırım Tatarcasında Alfabe

Eldeki verilerden hareketle söylenebilir ki; Kırım Türkleri, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına değin Arap alfabesiyle edebi eserler meydana getirmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarında Gaspıralı'nın ortaya koyduğu ve sonraki yıllarda da devam ettirilen sınırlı düzenlemeler neticesinde 1918 yılı öncesi ile 1918-1928 yılları arasında kullanılan Arap alfabesinde değişiklikler görülür. Bunun yanı sıra 1905 yılında başlayan ve 1938 yılına kadar süregelen Latin alfabesi tartışmaları ve bu alfabenin (1929-1938) kullanımı da bazı metinlerde yer bulmuştur. Ancak 1938 yılında bu tartışmalar son bularak 1997 yılına kadar Kiril alfabesinin kullanımı söz konusu olmuştur. Günümüz Kırım Tatarcası için 1997 yılı itibarıyla Kırım Latin alfabesi kullanılmaya başlanmıştır (Şirin User 2015: 241-250; Yüksel 2005: 20).

Tablo 5. Kırım Tatarcasında Kullanılan Alfabeler⁴

Latin		Kiril		Arap	
Alfabe	Ses Değeri	Alfabe	Ses Değeri	Alfabe	Ses Değeri
a	/a/	а	/a/	آ , ا	/a/
b	/b/	б	/b/	ب	/b/
c	/c/	дж	/c/	ج	/c/
ç	/ç/	ч	/ç/	چ	/ç/
d	/d/	д	/d/	د	/d/
e	/e/	е	/ye/, /e/	ه	/e/
f	/f/	ф	/f/	ف	/f/
g	/g/	г	/g/	گ	/g/
ğ	/ğ/	гъ	/ğ/	غ	/ğ/
h	/h/	-	-	ه	/h/
ı	/ı/	ы	/ı/	ى	/ı/
i	/i/	и	/i/	ای , ی	/i/
j	/j/	ж	/j/	ج	/j/
k	/k/	к	/k/	ک	/k/
q	/q/	къ	/q/	ق	/q/
l	/l/	л	/l/	ل	/l/
m	/m/	м	/m/	م	/m/
n	/n/	н	/n/	ن	/n/

⁴ Bu tablo, Yüksel (2005) ve Şirin User (2015) çalışmalarından uyarlanmıştır.

ñ	/ɲ/	нъ	/ɲ/	ث	/θ/
o	/o/	o	/o/, /ö/	اوو	/o/
ö	/ö/	ë	/yo-/, /yö-/. /ö/	اؤو	/ö/
p	/p/	п	/p/	پ	/p/
r	/r/	р	/r/	ر	/r/
s	/s/	с	/s/	س	/s/
ş	/ʃ/	ш	/ʃ/	ش	/ʃ/
t	/t/	т	/t/	ت	/t/
u	/u/	у	/u/, /ü/	اؤو	/u/
y (ü)	/ü/	ю	/yu-/, /yü-/, /ü/	اؤو	/ü/
v	/v/	в	/v/	و	/v/
y	/y/	й	/y/	ى	/y/
z	/z/	з	/z/	ز	/z/
-	-	ш	/ʃç/	-	-
-	-	э	/e/	-	-
-	-	я	/ya-/, /â/	-	-
-	-	х	/h/	خ	/h/
-	-	дз	/dz/	ذ	/z/
-	-	ъ	-	ع	/ʔ/
-	-	ь	-	ء	/°/
-	-	-	-	ص	/s/
-	-	-	-	ض	/z/
-	-	-	-	ط	/t/
-	-	-	-	ظ	/z/
-	-	-	-	ح	/h/

Kırım Tatarcasının fonem değerlerini en uygun olarak yansıtan alfabe 1997 yılında kabul edilerek uygulamaya alınan Kırım Tatar Latin alfabesidir. Türkiye Türkçesi Latin alfabesi ile kıyaslandığında bir iki harf dışında genel hatlarıyla örtüştüğü de görülmektedir. Tarih boyunca Türklerin kullandığı pek çok alfabede /o/ ve /ö/, /u/ ve /ü/ ünlüleri için özel işaretlerin olmayışı yazı dilinde pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Ancak Latin alfabesi temelinde bu sorunun da ortadan kalktığı aşikârdır.

Kırım Tatarcası için yaklaşık 5 asır kullanılan Arap alfabesi ve 1938-1997 yılları arası kullanılan Kiril alfabesi bazı Türkçe sesleri tam olarak karşılamakta yetersiz kalmakta ya da birden çok işaretli kullanımlarla karışıklığa ve tutarsızlığa neden olmaktadır. Örneğin /i/ ünlüsü için ى , اى , /u/ ünlüsü için اؤو işaretleri kullanılmaktadır.

Yine Kiril alfabesinde /я/, /ю/, /ë/, /e/ harfleri, hem bir ünsüz bir ünlüden oluşan heceleri, hem de tek ünlü sesi karşılarlar: ягъмур [yağmur], лякин [lâkin], дерьа [derya]; Юнус [Yunus], юксек [yüksek], тюрлю [türlü]; ёнемек [yönemek], дёрт [dört]; ель [yel], Меръем [Meryem] vb. gibi. Bu ünlüler kelimedeki yerlerine göre farklı harflerle de gösterilirler. Bir diğer örnek olarak da /o/ harfinin Kırım Türkçesinde hem /o/ hem de /ö/ ünlülerini karşılaması verilebilir: коръмек [körmek], болюк [bölük], одемек [ödemek] gibi (Yüksel 2005: 21-22, 50).

Kırım Tatar yazı dilinin teşekkülünde üç farklı alfabe kullanılmıştır. 15-20. yüzyıllar arasında Doğu ve Batı Türk yazı dillerince dinî nedenlere bağlı olarak kabul gören ve ortak bir kullanım alanı oluşturan Arap alfabesi, tarihî Kırım Tatarcasının temelinde yer alır. Siyasî sonuçlar yaklaşık yarım asrı etkileyecek Kiril alfabesi kullanımını zorunlu kılmıştır. 1997 itibarıyla Latin alfabesi esasında yeni dönem yazı dilini ortaya koyma gayretleri 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhakıyla yeniden sekteye uğramıştır.

2. Tespit ve Değerlendirmeler

Doğu Avrupa Kıpçakçası yazılı metinlerde dokuz farklı alfabenin kullanıldığı görülmektedir. Kuman Kıpçakçası ve Ermeni Harfli Kıpçakça yazılı metinleri için birer alfabe kullanılmakta; Karayca için dört, Kırım Tatarca içinse üç farklı alfabeyle metinler bulunmaktadır. Bu alfabeler karşılaştırmalı olarak incelenip analiz edilecek olursa Tablo 6'yı oluşturmakta fayda vardır.

Tablo 6. Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Alfabeleri

Ses	Gotik	Ermeni	Karay				Kırım Tatar		
			İbrani	Kiril	Leh Latin	Litvan Latin	Latin	Kiril	Arap
/a/	a, æ	ա	א	а	а	а	а	а	آ, ا
/b/	b	պ	ב	б	b	b	b	б	ب
/c/	g	գ	Գ	дж	dž	dž	c	дж	ج
/ç/	ç	չ, ջ	Շ	ч	CZ	č	ç	ч	چ
/d/	d	տ	Դ	д	d	d	d	д	د
/e/	e, ɛ, ia, a, æ	ե	Ա	е, э, я	ia	ia	e	е, э	ه
/è/	e, ɛ, æ	է	-	э	ie, e	e, ie, é	-	-	-
/f/	f	ֆ	פ	ф	f	f	f	ф	ف
/g/	g	կ	ג	г	g	g	g	г	گ
/ğ/	g	դ	ד	гъ	g	g	ğ	гъ	غ
/h/	g, ch	հ	ה	х	h	h	h	х	ه
/h/	g, ch, gh, x, χ	խ	ח	х, хъ	ch	ch	-	-	خ
/ı/	y, j, í, i, e	ը	י	ы	y	y	ı	ы	ی
/i/	i, í, e, j, y, ý	ի	י	и	i	i	i	и	ای, ی
/j/	-	ժ	-	ж	ž	ž	j	ж	ژ
/k/	k, c, ch	ք	כ	к	k	k	k	к	ك
/q/	ch, c, k	զ	ק	къ	k	k	q	къ	ق

/l/	l	l	ل	л	l	l	l	л	ل
/m/	m, n	u	م, ن	м	m	m	m	м	م
/n/	n, m	ü	ن, م	н	n	n, n̄	n	н	ن
/ŋ/	ng, n, g	üq, üq̄, üp	-	нъ	n	n̄	ñ	нъ	ث
/o/	o, ou, ø, ó	o, n, uı	و	о	o	o	o	о	اوو
/ö/	o, ø, ó	o, n	و	ě	io	io	ö	o, ě	اوو
/p/	p	p, p̄	پ	п	p	p	p	п	پ
/r/	r	n, p	ر	p	r	r	r	p	ر
/s/	s, f, x	u	س	c	s	s	s	c	س
/ş/	s, f, 8, fch, x	2	ش	ш	sz	š	ş	ш	ش
/t/	t, th	ŋ, p̄	ت	т	t	t	t	т	ت
/u/	u, v, w, o, ou,	nı	و	y	u	u	u	y	اوو
/ü/	u, v, w, ú, o	nı	و	ю	ü, iu	iu	y (ü)	ю, y	اوو
/v/	v, ou	ı, l	و	в	w	v	v	в	و
/y/	j, j̄, ŷ, x	j, t̄	ی	й	j	j	y	й	ی
/z/	s, f, 8, x	q	ز	з	z, ź	z	z	з	ز
/ts/	-	ă, g	-	ц	c	ts	-	-	-
/dz/	-	ð	-	дз	dz	-	-	дз	-
/şç/	-	-	-	щ	-	-	-	щ	-
/ya/	-	tıu	-	я	-	-	-	я	-
/yu/	-	ıı	-	ю	-	-	-	ю	-
/yü/	-	ıı	-	ю	-	-	-	ю	-
/yo/	-	t̄o	-	-	-	-	-	ě	-
/yö/	-	t̄o	-	-	-	-	-	ě	-
/ō/	oo	-	-	-	-	-	-	-	-
/ū/	vv	-	-	-	-	-	-	-	-
/av/	-	uı	-	-	-	-	-	-	-
/iv/	-	ıı	-	-	-	-	-	-	-
/vo/	-	n	-	-	-	-	-	-	-
/yē/	-	t̄t̄	-	-	-	-	-	-	-
/yev/	-	ıı	-	-	-	-	-	-	-
/z/	-	-	-	-	-	-	-	-	ذ
/ħ/	-	-	-	-	-	-	-	-	ع
/ʔ/	-	-	-	-	-	-	-	-	ء
/ş/	-	-	-	-	-	-	-	-	ص

/ž/	-	-	-	-	-	-	-	-	ض
/ʈ/	-	-	-	-	-	-	-	-	ط
/z/	-	-	-	-	-	-	-	-	ظ
/ħ/	-	-	-	-	-	-	-	-	ح

Tablo 6'ya göre şu tespit ve değerlendirmelerde bulunulabilir:

- En az bir alfabede işaretlenen 56 ses ya da ses grubu bulunmaktadır.
- Tüm alfabelerde /a/, /b/, /c/, /ç/, /d/, /e/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /ı/, /i/, /k/, /q/, /l/, /m/, /n/, /o/, /ö/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /u/, /ü/, /v/, /y/ ve /z/ seslerinin en az bir harfle karşılandığı görülmektedir.
- /av/, /ɛ/, /ɛ̃/, /dz/, /è/, /h/, /h̃/, /iv/, /j/, /ŋ/, /ō/, /s/, /şç/, /t/, /ts/, /ü/, /vo/, /ya/, /yē/, /yev/, /yo/, /yö/, /yu/, /yü/, /z/, /z̃/ ve /z̄/ seslerine tüm alfabelerde yer verilmemektedir.
- /ō/ ve /ü/ seslerinin sadece Gotik alfabede harf karşılığı bulunmaktadır.
- /av/, /iv/, /vo/, /yē/ ve /yev/ seslerinin sadece Ermeni alfabesinde harf karşılığı bulunmaktadır.
- /ɛ/, /ɛ̃/, /h̃/, /s̃/, /t̃/, /z̃/, /z̄/ ve /z̃/ seslerinin ise sadece Arap alfabesinde harf karşılığı bulunmaktadır.
- /b/, /c/, /d/, /f/, /g/, /ğ/ ve /l/ sesleri tüm alfabelerde sistematik bir şekilde tek harfle karşılanmıştır.
- /ç/, /p/ ve /r/ seslerinin yalnız Ermeni alfabesinde; /h/ sesinin ise yalnız Gotik alfabede ikişer farklı harfle karşılandıkları görülmektedir.
- /k/, /q/ ve /s/ sesleri yalnız Gotik alfabede üç farklı harfle karşılanmaktadır.
- /m/ sesi Gotik alfabede ve İbrani alfabesinde ikişer farklı harfle karşılanmaktadır.
- /n/ sesi Gotik alfabe ile İbrani ve Karay Litvan Latin alfabelerinde ikişer farklı harfle karşılanmaktadır.
- /t/ ve /v/ sesleri Gotik alfabe ile Ermeni ve İbrani alfabelerinde ikişer farklı harfle, diğerlerinde tek harfle karşılanmaktadır.
- Sadece Ermeni, Karay Kiril ve Kırım Tatar Kiril alfabelerinde karşılığı olan /ya/, /yu/ ve /yü/ sesleri birer harfle karşılanmaktadır.
- Sadece Ermeni ve Kırım Tatar Kiril alfabelerinde karşılığı olan /yo/ ve /yö/ sesleri birer harfle karşılanmaktadır.
- Sadece Karay Kiril ve Kırım Tatar Kiril alfabelerinde karşılığı olan /şç/ sesi bir harfle karşılanmaktadır.
- /a/ sesi hem Gotik alfabede hem de Arap alfabesinde iki farklı harfle gösterilmektedir.

- /ō/ ve /ū/ sesleri sadece Gotik alfabede; /av/, /iv/, /vo/, /yē/ ve /yev/ sesleri sadece Ermeni alfabesinde, /z/, /θ/, /ʃ/, /ʒ/, /ʈ/, /ʣ/ ve /h/ seslerinin ise sadece Arap alfabesinde birer harf karşılığı vardır.
- Gotik alfabede ve Ermeni alfabesinde üçer farklı harfle, diğerlerinde tek harfle karşılık bulan /ŋ/ sesinin İbrani alfabesinde karşılığı yoktur.
- /e/ sesi Gotik alfabede beş, Karay Kiril alfabesinde üç, Kırım Tatar Kiril alfabesinde ise ikişer farklı harfle, diğerlerinde tek harfle karşılanmaktadır.
- /è/ sesi Gotik alfabede ve Karay Litvan Latin alfabesinde üçer, Karay Leh Latin alfabesinde ise iki farklı harfle karşılanmaktadır. /è/ sesinin İbrani ve Kırım Tatar alfabelerinde karşılığı yoktur.
- /h/ sesi Gotik alfabede beş, Karay Kiril alfabesinde iki, diğerlerinde ise tek harfle karşılanmakta olup, sesin Kırım Tatar Latin ve Kırım Tatar Kiril alfabelerinde harf karşılığı yoktur.
- /ı/ sesi Gotik alfabede dört farklı harfle, diğerlerinde tek harfle karşılanmaktadır.
- /i/ sesi Gotik alfabede altı, Arap alfabesinde ise iki farklı harfle karşılanmaktadır.
- /j/ sesinin Gotik alfabede ve İbrani alfabesinde harf karşılığı bulunmamakta olup, ses diğer alfabelerde tek harfle karşılanmaktadır.
- /o/ sesi Gotik alfabede dört, Ermeni alfabesinde üç farklı harfle karşılanmakta olup diğerlerinde sesin karşılığı olarak tek harf yer almaktadır.
- /ö/ sesi Gotik alfabede üç, Ermeni ve Kırım Tatar Kiril alfabelerinde ikişer farklı harfle karşılanmakta olup diğerlerinde sesin karşılığı olarak tek harf bulunmaktadır.
- /ş/ ve /u/ sesleri Gotik alfabede beş farklı harfle, diğerlerinde tek harfle karşılanmaktadır.
- /ü/ sesi Gotik alfabede beş, Karay Leh Latin ve Kırım Tatar Kiril alfabelerinde ikişer farklı harfle, diğerlerinde tek harfle karşılanmaktadır.
- /y/ sesi Gotik alfabede dört, Ermeni alfabesinde iki farklı harfle; diğerlerinde ise tek harfle karşılanmaktadır.
- /z/ sesi Gotik alfabede dört, Karay Leh Latin alfabesinde iki farklı harfle; diğerlerinde ise tek harfle karşılanmaktadır.
- /ts/ sesinin Gotik alfabede ve Kırım Tatar alfabelerinde harf karşılığı bulunmamakta olup, ses Ermeni alfabesinde iki farklı harfle, diğerlerinde tek harfle karşılanmaktadır.

- /dz/ sesinin Gotik alfabe ile Karay Litvan Latin, Kırım Tatar Latin ve Arap alfabelerinde harf karşılığı bulunmamakta olup, diğerlerinde tek harfle karşılanmaktadır.
- /ö/ ve /ü/ sesleri için, Gotik, Ermeni ve İbrani alfabelerinde özel işaret bulunmamakla birlikte /o/ ve /u/ sesleri için kullanılan işaretlerle /ö/ ve /ü/ sesleri karşılanmaktadır.

3. Sonuç

Türkçenin yazımında tarih boyunca çeşitli alfabeler kullanılmıştır. Türkçenin yazı dilinin başlangıcı olarak ele aldığımız Köktürkçe döneminde Köktürk yazısı veya Runik yazı şeklinde adlandırdığımız alfabe, Türk dilinin yazımında kullanılan en eski alfabe olarak bilinmektedir. Bu alfabenin izleri Eski Uygur sahasına ve Orta Asya, Kafkasya, Doğu Avrupa gibi farklı coğrafyalara uzandığı da çalışmalarla ortaya konulmuştur. Sonraki dönemlerde ise alfabe çeşitliliğinin oluştuğunu tanıklamaktayız. Eski Uygur sahasında Brahmi, Tibet, Sogd, Mani ve Uygur alfabelerinin kullanımı bile başlı başına alfabe çeşitliliğini göstermektedir.

Alfabe çeşitliliği, Karahanlı-Harezmi-Çağatay, Eski Oğuz-Osmanlı, Memlük sahası yazı dilleri istikametinde hemen hemen tek bir alfabaya indirgenmiştir. Öyle ki İslâm'ın kabulü ile Doğu ve Batı Türk yazı dillerinde Arap alfabesi merkezinde ortak bir alfabaya dönüşerek bu iki tarihî Türk yazı dilinde uzun bir dönem kullanım alanı bulmuştur.

Kuzey/Kuzeybatı Türk yazı dili olarak karşımıza çıkan Kıpçakçada ise Latin, Ermeni, İbrani ve Arap alfabeleriyle yine bir çeşitlilikten söz edebilmekteyiz. Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi olarak adlandırdığımız sahada 14-18. yüzyıllar arasında meydana getirilen eserler incelendiğinde bu farklı alfabelerin kullanıldığı görülmektedir.

Alfabe, sözlü kültürün kayıt altına alınmasının yanı sıra yazı geleneğinin de oluşmasına temel teşkil eden sistemin önemli bir unsurudur. Tek veya ortak alfabe, kullanılan dilin lengüistik yapısı önemli ölçüde korumasına imkân tanırken alfabe çeşitliliği ise dilin lengüistik düzlemde farklılaşmasını, ayrışmasını ve başka bir lengüistik istikamete evrilmesini kolaylaştırmaktadır. Tarihî ve çağdaş Türk yazı dilleri bu doğrultuda incelemek suretiyle şive ve lehçe ayrışmalarının öncelikle bu temelde geliştiğini söylemek mümkündür.

Siyasî ve dinî nedenler başta olmak üzere sosyal, kültürel ve iktisadî gelişmeler de yazı dili için kullanılan alfabeyi belirlemede etkindir. Türklerin kullandığı alfabelerin tercihi en belirgin nedenlerin siyasî ve dinî yaklaşımlar kaynaklı olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal, kültürel ve iktisadî gibi diğer etkenler, esasında siyasî ve dinî yaşamın içindeki alt belirleyicilerdir. Toplulukların yaşamını ve geleceğini doğrudan etkileyen bu iki ana etken, aynı zamanda dilin gelişimine ve geleceğine alfabe, ses, şekil, söz varlığı, söz dizimi gibi kullanımlardaki ayrışmaları da beraberinde getirerek lengüistik bağlamda yön vermektedir.

Örneğin bu ayrışmalara alfabe temelinde bakıldığında her bir fonem için kendi yazı sistemi içinde bile ayrı ayrı işaretler geliştirildiği görülmektedir. 19-20. yüzyıllardan itibaren modern Türk yazı dillerinin alfabe temelinde daha da çeşitlendiği, hatta aynı alfabenin topluluklara göre farklılıklar taşıdığı da aşikârdır.

Ortak alfabe, Türk devlet ve topluluklarını kültür, bilim, eğitim gibi öncelikli alanlarda birbirine yakınlılaştıran, birbirileri arasında anlaşmayı kolaylaştıran en önemli vasıta olacaktır. Tarih boyunca çeşitli alfabelerle aralarındaki iletişim ve kültürel birlik temelini güçleştiren Türk topluluklarının, günümüzde Ortak Türk Alfabesine geçiş adımlarını resmî zeminde yürütmeleri ve uzlaşmaları gelecek için umut verici bir gelişme olmuştur. Bu sürecin ivedilikle uygulamaya alınarak kararlılıkla ilerletilmesi yakın bir tarihte Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarını gerçek kılacaktır. Ancak alfabe çeşitliliği, bu şiarın önündeki önemli engellerden birisidir.

Türk dilinde alfabe çeşitliliği tarihten günümüze değin söz konusudur. Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi örnekleminde alfabe konusu ele alınmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma göstermiştir ki; Gotik alfabede 34 ses, Ermeni alfabesinde 45, Karay İbrani alfabesinde 32, Karay Kiril alfabesinde 39, Karay Leh Latin alfabesinde 35, Karay Litvan Latin alfabesinde 34, Kırım Tatar Latin alfabesinde 31, Kırım Tatar Kiril alfabesinde 38, Kırım Tatar Arap alfabesinde ise 40 ses ya da ses grubu için işaretleme yapılmaktadır. Ses ya da ses grupları yönünden bakıldığında Ermeni alfabesinin en verimli, Kırım Tatar Latin alfabesinin ise en kısır alfabe olduğu söylenebilir.

Harf çeşitliliği bakımından ele alındığında, aynı işaretin birden fazla harf için de kullanıldığı dikkate alınarak, Gotik alfabede 90, Ermeni alfabesinde 57, Kırım Tatar Arap alfabesinde 46, Karay Kiril alfabesinde 42, Kırım Tatar Kiril alfabesinde 41, Karay Leh Latin alfabesinde 38, Karay Litvan Latin alfabesinde 37, İbrani alfabesinde 36, Kırım Tatar Latin alfabesinde ise 31 harf yer aldığı görülmektedir. Kırım Tatar Latin alfabesinde her sesin tek harf için kullanılması dikkate değerdir.

Kaynakça

- ARGUNŞAH, Mustafa (2020). "Codex Cumanicus'un İmlası II: Yuvarlak Ünlüler". VII. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı. 24-28 Eylül 2012*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1/1567-1578.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2018). "Codex Cumanicus'ta /w/ Sesi Var mıdır?". *Dil Araştırmaları*, 22: 7-15.
- ARGUNŞAH, Mustafa; GÜNER, Galip (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2014). "Orthography of Vowels in Codex Cumanicus I: Unrounded Vowels / Codex Cumanicus'ta Ünlülerin İmlası: Düz Ünlüler". II. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu. 12-14 Eylül 2012. Varşova-Polonya. *Discussions on Turcology. Questions and Developments of Modern Turcology Studies* (Edt. Öztürk Emiroğlu-Marzena Godzińska-Filip Majkowski). Warsaw, 634-645.

- BERTA, Árpád (1998). “Kumanların Kökeni, Macaristan’daki Kumanların Erken Tarihi” (Çev. Emine Yılmaz). *Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı*. Bir, Türk Dünyası İncelemeleri 9-10: 133-142.
- CSATÓ, Éva Ágnes (2011). *9. Karajče Jaz Üriatiuviu Grammar Corr.* Uppsala Universitet, Trakai-Lithuania.
- DAŞKEVİÇ, Yaroslav (1983). “Armyano-Kıpçakskiy Yazık: Etapı İstorii”. *Voprosı Yazıkoznaniya*, 91-107.
- DEMİR, Nurettin; YILMAZ, Emine (2014). *Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları (Rapor)*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- GARKAVETS, Aleksandr; KHURSHUDIAN, Eduard (2001). *Armenian-Qypchaq Psalter*, Written by Deacon Lussig from Lviv 1575/1580. Almatı: Desht-i-Qypchaq.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2012). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”. *Dil Araştırmaları*, 10: 17-81.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2007). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitigi ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine”. *Gazi Türkiyat*, 1: 77-96.
- MUSAYEV, Kenesbay (2003). *Синтаксис Караимского Языка*. Москва.
- ÖZKAN, Nevzat (2007). “Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine”. *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 3: 406-415.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2024). “The Preparing Background of Kipchak Written Language with Armenian Letters”. *Bilig*, 109: 159-175.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2022). “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Adlandırması”. *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar* (Edt. Erkan Hirik-Neslihan Çelik-Seçil Hirik). Çanakkale: Paradigma Akademi, 11-26.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2019). “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri”. *Eski Türkçenin İzinde. Türkiye’de Eski Türkçe Çalışmaları* (Edt. Hüseyin Yıldız). Ankara: Akçağ Yayınları, 91-110.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2015). “Karay Yazı Dili”. *Littera Turca Journal of Turkish and Literature*, 1: 61-70.
- RYBATZKI, Volker (2011). “Between East and West: Central Asian writing systems”. *Orta Asya’dan Anadolu’ya Alfabeler*. 29-30 Mayıs 2007. Eskişehir-Türkiye. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 62, İstanbul: Eren Yayıncılık, 175-268
- ŞİRİN USER, Hatice (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ŞENYÜZ, Fatma (2017). *Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçakçada Ekleme Yoluyla İsim Yapımı*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TEKİN, Talat (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara: Simurg.
- TRYJARSKI, Edward (1968). *Dictionnaire Arméno-Kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 1, A-H*, Warszawa: Zakład Orientalistki Polskiej Akademii Nauk.
- WESTCOTT, William Wynn; MATHERS, Samuel Liddell MacGregor; STAVISH, Mark (2011). *Kabalaya Giriş ve Sefer Yezirah (Oluşum Kitabı)* (Çev. Kemal Menemencioğlu). İstanbul: Hermes Yayınları.
- YILDIZ, Hüseyin (2022). “Eski Türk Yazıtlarında İki Dillilik”. Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı (Edt. Hasene Aydın-İbrahim Karahancı). İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 561-567.
- YÜKSEL, Zühâl (2005). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara: Semih Eğitim Kültür Yayınları.